

Отримано: 26 серпня 2021 року

Прорецензовано: 6 вересня 2021 року

Прийнято до друку: 20 вересня 2021 року

e-mail: elena.yufereva@gmail.com

DOI: 10.25264/2519-2558-2021-11(79)-181-184

Юферева О. В. Теорія «міноритарної» літератури та інтерпретація епістолярного тексту: кейс П. Куліша. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: серія «Філологія»*. Острог: Вид-во НаУОА, 2021. Вип. 11(79). С. 181–184.

УДК: 82.09

Юферева Олена Володимирівна,
доктор філологічних наук, доцент,
Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова

ТЕОРІЯ «МІНОРИТАРНОЇ» ЛІТЕРАТУРИ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ЕПІСТОЛЯРНОГО ТЕКСТУ: КЕЙС П. КУЛІША

Стаття присвячується розгляду епістолярію П. Куліша в контексті теорії «міноритарної» літератури Ж. Дельоза та Ф. Гваттарі. Переосмислення ключових категорій «міноритарного» письма у сучасних міждисциплінарних студіях продукує диференціацію й уточнення визначень «меншість»/«малий»/«меншина» шляхом інтерпретації різноманітних «межових» явищ літератури. Основна мета дослідження розкрити риси листування Куліша через критерії «міноритарної» літератури, зокрема де(ре)територизації, становлення, політичної семантики. Вибір матеріалу зумовлюється двозначністю, «шифрованістю» (В.Петров) творчої манери, білінгвальним характером епістолярію письменника. Процес самовизначення в межах російського епістолярного канону позначається на характері мовних кодів. Мовні трансформації в цьому листуванні, зокрема, змішання різних мовних елементів, мають комедійний, пародійний характер. Відбувається периферизація домінуючої російської мови із точки зору соціальної і територіальної приналежності.

Ключові слова: епістолярій, міноритарна література, детериторизація, білінгвізм.

Olena Yufereva,
Doctor of Philological Sciences, Assistant Professor,
National Pedagogical Dragomanov University

THEORY OF «MINOR» LITERATURE AND INTERPRETATION OF EPISTOLARY TEXT: CASE OF P. KULISH

The article is devoted to the consideration of P. Kulish's epistolary in the context of «minority» literature. The authors of this theory are J. Deleuze and F. Guattari. Rethinking the key categories of «minor» writing in modern interdisciplinary studies produces a differentiation and refinement of the definitions of «minor»/«small»/«minority» via interpreting various in-between phenomena of literature. Given that in the Ukrainian humanities this theory has not been carefully considered and as a methodological tool has not been updated, the analysis of these works revealed the feasibility of distinguishing concepts derived from the concept of «minor».

The main purpose of the study is to reveal the features of Kulish's correspondence through the criteria of minor literature, in particular de(re)territorialization, formation, political semantics. The choice of material is determined by the ambiguity, «encryption» (V. Petrov) of the creative manner, the bilingual nature of the writer's epistolary.

The process of self-determination within the Russian epistolary canon affects the nature of language codes. Linguistic transformations in this correspondence, in particular, the mixing of different linguistic elements, have a comedic, parodic character. There is a peripheralization of the dominant language in terms of social and territorial affiliation. The transmission of Ukrainian pronunciation can be seen not only through the transformation of the Russian epistolary canon, but also as its subversive approach to the creation of a new quality of language in the future.

Key words: epistolary, minor literature, deterritorialization, bilingualism.

Постановка проблеми. Теорія «міноритарної» літератури (*littérature mineure*), викладена у книзі «Kafka. Pour une littérature mineure» (в англійському перекладі «Kafka: Towards a Minor Literature») Ж. Дельоза та Ф. Гваттарі, окреслює параметри літератури меншини мовою більшості. Дельоз і Гваттарі, переходячи від аналізу творчості Ф.Кafka до осмислення «міноритарних» літератур, як-от єврейська література у Празі, визначають їхні три основні ознаки: детериторизація мови, взаємозв'язок приватного і політичного, колективність висловлення (у цьому аспекті філософи підкреслюють сконструйованість мовлення, його «зібраний», а не індивідуальний характер). Філософи вказують, що «міноритарна» література діє зсередини «великої», використовуючи ті ж самі елементи, але в інший спосіб. Далі наголошується, що тільки розуміння «міноритарного» досвіду в межах мови, що домінує, дозволить визначити популярну, маргінальну або інші перехідні сфери літератури. Філософи показують, як функціонує модель підриву поширених репрезентативних означувальних якостей провідної мови (наприклад, через унаочнення рис, які приховуються або витісняються в мажоритарному дискурсі) та заснування глибинних креативних ознак «міноритарної» мови. «Детериторизація працює проти типових означень, властивих, у першу чергу, поширеній мові, мові комунікації, у тому сенсі, що вона позбавляє мову її потенціалу породжувати зміст, змушуючи її збиватися і заїкатися» [12, с. 52].

«Міноритарна» література не має сталих закріплених ознак, які б сприяли її розумінню як окремого виду літератури. Дослідницькі спроби моделювати її як «наднаціональну» мають гіпотетичний характер. Більш переконливо можна говорити про те, що теорія Дельоза-Гваттарі заклала підвалини ефективного методологічного підходу, за допомогою якого аналізуються межові феномени в різних контекстах: міграційному [10], постколоніальному [9; 11], міжнаціональному [5; 16; 17]. Сучасна їх розробка, переосмислення ключових категорій «міноритарного» письма у міждисциплінарних студіях продукують диференціацію визначень «меншість»/«малий»/«меншина» шляхом інтерпретації різноманітних перехідних явищ літератур, наприклад, болгарської [15], словенської [19], польської [17], італійської [10]. Враховуючи, що в українській гуманітаристиці ця теорія уважно не розглядалася та як методологічний інструмент не актуалізувалася, аналіз зазначених робіт виявив доцільність розрізнення понять, похідних від концепту «minor» Дельоза-Гваттарі, а також тих, що йому проти-

ставляються. Запропоновані термінологічні поняття у цій роботі не є усталеними і потребують обговорення й подальшого уточнення. Проте без проведення певних демаркаційних ліній унеможливилося подальше дослідження проблеми.

Окрім вивчення теоретичного й методологічного потенціалу ідей, висловлених Дельозом і Гваттарі у роботі «Kafka. Pour une littérature mineure», виникає питання перспектив застосування дослідницьких стратегій, які виникли на ґрунті цієї теорії, в контексті української літератури і культури. Із цією метою у статті пропонується інтерпретація епістолярних текстів класика української літератури Пантелеймона Куліша (листи 1840 – 1850-х рр.) з точки зору провідних ознак «міноритарного» письма. Вибір матеріалу зумовлюється двозначністю, «шифрованою» (В.Петров) творчої манери, білінгвальним характером епістолярію письменника.

Виклад основного матеріалу. У цій роботі концепт «minor» тлумачиться як «меншина» в межах більшості. Водночас «міноритарний» у західноєвропейських студіях часто осмислюється у комплексі з поняттям «меншості» («minority»), яке постає внаслідок ревізії концепту «minor» як надто вузького, такого, що не дає змоги побачити корпус літератури у його цілісності, проте тільки такий підхід, на думку прибічників такого тлумачення, здатен відобразити інтеркультурні потоки до їх множинності і варіативності [10]. Відмінність від «minor» є концептуальною і конкретизується у різному відношенні до «домінантного» дискурсу: «minor» література «не хоче належати до будь якого домінуючого літературного канону, натомість література меншості прагне стати частиною цього канону [16, с. 211]. Крім того, наближеним поняттям є «мала» література, але його витoki, відповідно і змістове насичення, сягають євроцентристського (імперського) бачення історичного розвитку [19, с. 170]. Останніми роками дослідники вдалися до переоцінки поняття «small literature», намагаючись позбавити його негативних конотацій та повернути здатність відображати перехідні явища. У такому сенсі воно стає дотичним міркуванням в дусі «міноритарних процесів», окреслених французькими постструктуралістами. Про це докладно говорить Й.Люцканов, пропонуючи відмовитися від дихотомічного підходу «minor» (міноритарна) / «major» (домінантна) на користь триади: доміантна / міноритарна / мала [15].

Варто наголосити, що концептуальним центром цих міркувань стає витлумачення «міноритарного» не як певної завершеності якості, приналежності, а як «становлення-меншиною» («becoming-minor») – властивість, яка є засадничою в концепті літератури «меншини» Дельоза-Гваттарі: «Різниця між меншиною і більшістю не визначається чисельністю. Меншина може бути більшою, ніж більшість. Те, що визначає більшість, є моделлю, якій ви повинні відповідати <...> Меншина, з іншого боку, не має моделі, вона є становленням, процесом» [12, с. 173].

Уже в одній із ранніх інтерпретацій теорії, яку здійснив Д. Ллойд, звертається увага на трансгресивність, опозиційність «міноритарної» літератури, що призводить не до відкриття «альтернативного» канону, а до створення «антиканону». Саме тому дослідник долучає до неї передусім пародію, переклад, цитатність, суттєво розширюючи поняття «міноритарний» і виводячи його за межі етноконструкту [14].

Однак чи означає підкреслена трансгресія, що «міноритарна» творчість націлена винятково на деструкцію? Напевно, як відповідь може слугувати висновок С. О'Салівана: «Відмовитися або звести нанівець наявну мову є важливим, але це мистецтво має робити більше, воно також повинно включати винахід і створення <... > Простіше кажучи, міноритарне мистецтво бере участь у виробництві нових суб'єктивностей...» [18]. Отже, аналіз ознак «міноритарної» літератури унаочнює не тільки нівелиацію, а й динаміку у бік створення нових форм самоусвідомлення. У контексті такої візії дослідник розкриває сутність трьох складових «міноритарного» письма. Детериторизація провідної мови буде вбирати до певної міри нейтралізацію сенсу і просування на перший план інтенсивної та афективної якостей мистецтва. Міноритарне мистецтво зростає через мініпуляції елементами провідного: тобто кліше вживається задля того, щоб кліше було зруйновано.

Неоднозначність і суперечливість поглядів, діяльності Пантелеймона Куліша стали загальним місцем у рецепції його доробку, наприклад, Д. Дорошкевича, С. Єфремова, О. Маковея. Куліш – людина «без синтези», як зазначено С.Єфремовим та згодом розкрито В. Петровим під час аналізу усвідомлених «розривів» і «недовтіленості»: «Розрив між тенденцією і виконанням є не тільки формальний у Куліша момент, не тільки композиційний спосіб. Спосіб розриву, способом десинтезації <...> користувався скрізь і завжди: в літературних творах, в особистому житті і в громадських своїх стосунках. Спосіб розриву між замислом і виконанням то спосіб його літературного й соціального стилю» [7, с. 19]. Яке ж пояснення цим розривом може бути, на його думку? Цензори і критики, стурбовані підозрілим дисбалансом «монархічного духу» і зображених подій, пов'язували свої «відчуття» не виробленістю творчої манери П. Куліша [7, с. 7]. Дослідник же вбачає у цьому прояв шифрованості, «псевдонімності» як способу створення літературної маски і стилю, коли двозначність фактів приховується за посиленою офіційною благонадійністю. Це постійне «вिसлизання», говорячи мовою Дельоза-Гваттарі, перекується з описаним процесом граничної гіперболізації ознаки мажоритарної мови, що примушує її до втрати стабільності, тобто детериторизації.

Загальновідомо, що переважна частина листів П. Куліша виконувалася російською, що пояснюється, у тому числі, невиробленістю українського епістолярного стилю. Водночас, слід зауважити динаміку розвитку листування в цей період, зокрема, за спостереженнями В. Кузьменка, відбувається «активне проникнення української мови у приватні кореспонденції освічених верств населення, її «олітературення» [2, с. 112]. Літературний білінгвізм П. Куліша відрізнявся контроверсійним характером. На думку Є. Нахліка, його російськомовні твори з численними українізмами є своєрідною пам'яткою не тільки російської, а й української писемної культури [6, с. 93]. Народження нових ознак національного епістолярного стилю у двомовному листуванні П. Куліша відзначає також М. Коцюбинська: «Темперамент і думка Кулішеві вимагали нового високого стилю. Широко він вживає церковнослов'янськими і через слов'янськими засвоює слова російської мови. При цьому мова зберігає цілковито український характер: синтаксис, знання семантичних відтінків, чуття мови» [1, с. 16]. Отже, витвір українського епістолярного стилю відбувався крізь мову «більшості», а в листах П. Куліша ці процеси супроводжуються використанням стратегій, які тяжіють до «міноритарних».

Листи українською і російською, зорієнтовані на одних і тих же адресатів, стилістично відрізняються. В українському виконанні вони справляють враження більшим динамізмом та експресією, як, наприклад, у листі до Віктора Білозерського (грудень, 1849 р.): «Милый брат Виктор, Чого ж оце ви мовчите? Чи вам заціпило, чи що? А ми з жінкою їмо собі вареники та думаєм: “Нехай там воно як хоче собі в світі робиться, аби ж нас не займали”» [3, с. 304]. Емоційно насичений стиль ви-

різняє також листи до Осипа Бодяньського: «Ой, братику, лихо, що вже й на листи уворвалась нашому брату нитка. Сюди хіп, туди хіп, аж у кишені бряжчить не дуже. Е, пек його матері!» [3, с. 303]. Коли ж П. Куліш поєднає дві мови, то народжується стилістично різнорідне мовлення, яке підкреслює різний культурний контекст того, що зійшлося в межах одного листа й одного життя, їхні різні екзистенційні виміри.

Процес самовизначення в межах російського епістолярного канону, в першу чергу, позначається на характері мовних кодів. Мовні трансформації в цьому листуванні, зокрема, змішання різних мовних елементів, мають відверто комедійний, пародійний характер. У наведених нижче двох виразних прикладах відбувається периферизація домінуючої російської мови із точки зору соціальної і територіальної приналежності: «Вчера он (Т. Г. Шевченко – заув. моя, Ю.О.)» розповідав презабавну характеристику одного Переяславського поміщика, у якого он був в гостях. – Помещик этот так изобразил свою молодость: “Вообразите себе обширное зало; посреди зала стоит руаль; а за руалем сидит прелестнейшая блондына; возле блондына подушка; на подушке лежит зверь-барс; на этого вышитого барса склонил безбоязненно голову прелестнейший brunet. Вы думаете кто это? Это я”» [3, с. 137]. «Семен так усовершенствовался в русском языке, что на вопрос мой: “Чи ще не закривав юшки?” отвечал: Ыще-с» [3, с. 199].

Фіксація фонетичної інтерференції та прискіплива передача акустичних особливостей вимови викривлених російських слів, а також транслітерація російською українських діалогів часто трапляються серед листів П.Куліша. У цьому річизці впадає в око лист до М. Максимовича від 27 лютого 1856 р., у котрому адресант пояснює, чому використовує *ы*, яке «до нашої мови не годиться». П. Куліш вживає «чужі» елементи, які поки що, на його думку, в колективній свідомості не очужені до належного ступеня, не придатні для конструювання власної ідентичності: «Ще наши перевертні не вивчились читать по-своему, то, надрукувавши *и* замість *ы*, якраз помаскалим свою материзну. <...> тільки круте *ы* переламле знов його язык до християнської речі» [4, с. 337]. Очевидно, що використання мовного знаку із невлавливими для нього означувальними, формує ситуацію «становлення».

Отже, передачу української вимови можна розглядати не тільки через трансформацію російського епістолярного канону, а й як субверсивне наближення його до народження нової якості мови в майбутньому.

Одночасно із процесами детериторизації в епістолярії П. Куліша наочні процеси ретериторизації, тобто пошуку й укорінення у своєму культурному просторі. Знаходячись у самому центрі Російської імперії, ізсередини неї, автор листів віднаходить джерела для розуміння Малоросії. Освоєння іншого досвіду призводить до поглиблення уявлення відмінностей свого: «Я к Вам ежду учиться патриотизму... Без Москвы я бы иначе смотрел на Малороссию с политической точки зрения и далеко не так ясно разумел бы ее художественным чувством. Желал бы хоть одну зиму сплошь прожить в Москве, чтобы изучить получше натуру великорусского человека. Это бы много помогло мне при дальнейшем изучении Малороссии» [3, с. 352]. Письменицька точка зору здається несталою, несформованою. Подекуди П. Куліш все ж таки зізнається, що вписатися у життя російських міст все ж таки не вдається. Вкрай рідко згадується якість зібрання або плідні спілкування, відчувається напруга самотності: «Я веду жизнь уединенную... Это происходит частью от равнодушия к петербургским моим знакомым, частью от противоположности моих понятий о жизни и литературе с их понятиями» [3, с. 342]. Автор шукає платформу для відчуття нових меж Малоросії, її відмінностей, але поки вони окреслюються не чітко. Тож для подолання цієї непевності Куліш у листах до різних адресатів заявляє про себе як дослідника Малоросії: «Весною хочется начать основательное путешествие для изучения Малороссии» [3, с. 289], «Я до такой степени занят своею малороссийскою работою, что решительно отказываюсь от Петербурга и поеду туда разве что печатать» [3, с. 283]. Нарешті, буття у цій межовій перехідній ситуації призводить до розуміння основної ідеї, у якій зійшлися ключові вектори ідентичнісних пошуків: «Мы открыли Малороссию: до сих пор никто не имел о ней верного понятия <...> но ведь мы стоим только при начале поприща [3, с. 298].

Висновки. Розгляд епістолярних текстів П. Куліша в межах теорії «minor» літератури навряд чи дає підстави класифікувати творчість письменника як цілковито «міноритарну», проте певні ознаки, які вирізняють «міноритарну» літературу, наочні в цей період листування, що можна пояснити географічною відірваністю письменника від свого національного контексту. Ностальгія, прагнення подолати закритість, герметизм значно посилюють ознаки «міноритарного» письма.

Представлена стаття є спробою впровадження в український науковий обіг концепції Дельоза-Гваттарі. Ці перші кроки не можуть дати вичерпної картини, однак можуть інспірувати дискусію навколо зачеплених понять та явищ. Пошук у цій царині не вичерпується охопленням міжнародних, міжмовних взаємодій, репрезентацій ідентичності, а й вдається у площину аксіологічних зсувів, маргінальних сфер, табуованих художніх практик різних культурно-історичних періодів. Як приклад, спостереження, запропоновані Ф. Штейнбуком щодо творчості О. Ульяненка [8], перегукуються із тими техніками, процесами, які відкриваються кризь оптику теорії «міноритарної» літератури. Отже, «міноритарна» теорія формує простір для діалогу, методологічних експериментів, які сприятимуть осмисленню творчих феноменів за межами усталеного, унормованого, визначеного.

Література:

1. Коцюбинська М. «Зафіксоване і нетлінне». Роздуми про епістолярну творчість. Київ : Дух і Літера, 2001. 300 с.
2. Кузьменко В. І. Письменицький епістолярій в українському літературному процесі 20 – 50-х років ХХ ст. Київ : НАН України, Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка, 1998. 305 с.
3. Куліш П. Повне зібрання творів. Листи. Т. 1.: 1841–1850. Київ : Критика, 2005. 648 с.
4. Куліш П. Повне зібрання творів. Листи. Т. 2.: 1850–1856. Київ : Критика, 2009. 670 с.
5. Лаукконен Т. «Гетеротопии национального поля литературы: теоретические проблемы исследования “других литератур” Литвы». *Literatūra*. 2016. № 57(5), С. 246–254.
6. Нахлік С. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель. Наукова монографія: У 2 т. / НАН України. Львівське відділення Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка; Міжнародний фонд Пантелеймона Куліша. Т. 2. Київ : Український письменник, 2007. 462 с.
7. Петров В. Пантелимон Куліш у п'ядесяті роки: життя, ідеологія, творчість. Київ : З друк. Всеукр. акад. наук, 1929. *Збірник історико-філологічного відділу*. № 88. Т. 1. 592 с.
8. Штейнбук Ф. Під «Знаком Саваофа», або «Там, де...» Ульяненко. Ч. 1. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго. 2020. 396 с.

9. Brown W. Chr. «Becoming Origin(al): Deterritorialization and Postcolonial Theory from the Caribbean» FORUM: University of Edinburgh Postgraduate Journal of Culture and the Arts. 2005. № 1. URL: <http://www.forumjournal.org> (дата звернення: 10.08.2022).
10. Cergol J. «Minority» Literature: A Case Study in the Literary Production of the Italian Minority in Slovenia and Croatia and the Slovenian Minority in Italy. *International Journal of Language, Translation and Intercultural Communication*. 2014. № 2. P. 61–68.
11. Delaney Paul. «Decolonization and the Minor Writer». *Postcolonial Forum Online. Centre for Colonial and Postcolonial Studies*. University of Kent. 2001. URL: <http://www.kent.ac.uk/english/postcolonialforum> (дата звернення: 10.08.2022).
12. Deleuze G., Guattari F. *Kafka: Towards a Minor Literature*. Minneapolis : University of Minnesota Press, 1986. 136 p.
13. He Y. Rethinking «Minor Literature» and «Small Literature» as «Secondary Zone Literature». *Political science*. 2020. Vol. 2. URL: https://escholarship.org/content/qt6073c1c1/qt6073c1c1_noSplash_c3546924122fbc4a6e35c0d12f8f2ebd.pdf?t=qq0gqb (дата звернення: 10.08.2022)
14. Lloyd D. *Nationalism and Minor Literature: James Clarence Mangan and the Emergence of Irish Cultural Nationalism*. Berkley : University of California Press, 1987. 257 p.
15. Ljuckanov J. Towards Paired Histories of Small Literatures, To Make Them Communicate. *Studi Slavistici*. 2014. Vol. 11. URL: http://www.minorliteratures.org/wpcontent/uploads/2017/05/Lyutskanov_Yordan_Towards-Paired-Histories-of-Small.pdf (дата звернення: 10.08.2022)
16. Mlačnik P. Minor Literature in the Case of Brina Svit. *Przekłady Literatur Słowiańskich*. 2020. T. 10, cz. 1. P. 207–223.
17. Skwara Marta Between «minor» and «major». The case of Polish literature Major versus Minor? *Languages and Literatures in a Globalized World* [ed. Theo D'haen, Iannis Goerlandt, Roger D.Sell]. Amsterdam : John Benjamins Publishing Company, 2015. P. 221–232.
18. O'Sullivan Simon. «Notes Towards a Minor Art Practice». *Drain: Journal of Contemporary Art and Culture*. 2005. № 5. URL: www.drainmag.com (дата звернення: 10.08.2022)
19. Tihanov G. Do «Minor Literatures» Still Exist? The Fortunes of a Concept in the Changing Frameworks of Literary History. *Studia Imagologica*. 2014. № 22. P. 169–190.